

Baba Məhərrəmli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
baba_magerramli@mail.ru

İlkin sözlərin yaranma mexanizmi haqqında

Açar sözlər: söz, ilkin, dil, səs, kök, fonosemantika

Ключевые слова: слова, праязык, звук, корень, фоносемантика

Key words: word, protolanguage, sound, root, phonosemantics

İlkin sözlərin yaranma mexanizmi hər zaman dilçiləri düşündürmüşdür. Dünya dilçiliyində ilkin söz qatının hansı nitq hissələrindən ibarət olması məsələsi hələ də mübahisəlidir. Fikrimizcə, hər bir dildə ən qədim morfemlər isim, feil və əvəzlik kökləridir. Dilçilər arasında isimlərin və yaxud da feillərin ilkinliyi haqqında fərqli fikirlər var. V.Pizani qeyd edir ki, dildəki kök sözlər ad və feillərə bölünür. M.Miller ilkin sözlərin feillər olduğunu ehtimal edir. O, hind-Avropa dillərinin faktlarına əsaslanaraq həmin fikri irəli sürür. E.Benvenist və H.Hirtə görə, qədim hind-Avropa dillərində bütün feillər isim köklərindən yaranmışdır (18, s.160). A.Fisk dilin ad yarada bilmədiyi vaxtda feil köklərinin mövcud olduğunu qeyd edir. A.Meye də ilkin köklərin hərəkət bildirdiyini iddia edir. N.Y.Marr isə yazır ki, qədimdə feillər müstəqil nitq hissəsi olmamışdır. Onlar yalnız frazada, ifadədə ad bildirən sözün feil kimi işlənməsi nəticəsində yaranmışdır, bir sözlə, bütün feillər isim köklərindən təşəkkül tapmışdır (19, s.21-22). Q.Şuxardt, A.Trombetti, Q.Royne, K.Herman və bir çox digər dilçilərin fikrincə, adlarla müqayisədə, feillər daha qədim söz qruplarıdır (15, s.131).

Türkologiyada da bu problem haqqında ziddiyyətli fikirlər irəli sürülmüşdür. A.M.Şerbak göstərir ki, türk dillərində bütün kök morfemlər kiçik istisna ilə ad və feillərdən ibarətdir. Y.V.Şeka yazır ki, türk dillərinin təkamülü mərhələlərində nidalar ilk köklərdir, əvəzlilər onlardan törəmiş gövdələr kimi təşəkkül tapmışdır. Həmin mərhələ Ural-Altay dövrü idi (21, s.127). Əlbəttə, bu məsələ ilə əlaqədar subyektiv mülahizələr çoxdur. B.M.Yunusəliyev ən qədim kök morfemlər sırasına isim və feillərlə yanaşı, təqlidi sözləri də aid edir (22, s.6-9). Türkologiyada nitq hissələrinin mənşəyi haqqında məsələdə sinkretizmlik nəzəriyyəsi üstünlük təşkil edir. Sinkretizmlik nəzəriyyəsinə görə, qədim türk dilində

ad və feillər eyni zamanda yaranaraq, korrelyativ köklər kimi mövcud olmuşdur.

B.Atalay isimlərin ilkinliyi qənaətinə gəlir. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, vaxtilə insanlar əvvəl öz ətraflarındakı konkret məfhumları adlandıрмаğa başlamışlar. Feillərin semantikasında iş, zaman, şəxs kimi üç anlayışın eyni anda nəzərə alınması, dərk olunması gərəkdir. Bundan başqa, feillərdə mənacə təcrid edilmə var. Bu cür abstraktlaşma isə dil inkişaf etdikdən və düşünmə qabiliyyəti yüksəldikdən sonra meydana gəlmişdir (2, s.110). F.A.Cəlilovun fikrincə, türk dillərində ilkin sinkretik kökləri isim, sonra feil, yaxud əvvəlcə feil, sonra isim olmuşdur şəklində izah etmək bu problemin həllinə aydınlıq gətirmir. Problemin həlli amorf quruluşdan iltisacı quruluşa keçidlə bağlı məsələlərin şərhilə bağlıdır (6, s.87). Q.K.Bağirov bu nəticəyə gəlir ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənən feillərin kəmiyyətə təhlili göstərir ki, onların köklərinin isim və başqa nitq hissələrinə nisbətən sayca məhdudluğuna baxmayaraq, insan cəmiyyəti hal-hərəkət məfhumlarını ifadə etmək tələbini ödəmək üçün əvvəlcə feil köklərindən istifadə etmişdir (3, s.25).

Bəzi tədqiqatçılar feillərdə təkhecalılığın daha çox mühafizə olunduğuna əsaslanaraq, feilləri qədim hesab edirlər. Lakin bu fakt əsas sayıla bilməz, çünki türkologiyada dəfələrlə sübut edilmişdir ki, monosillabik feillərin bir qismi etimoloji cəhətdən düzəlmədir. Biz əvəzlik köklərini ən qədim söz qruplarından biri hesab edirik, çünki dildə ilkin sözlərin yaranışında konkret anlayışların ifadəsi birincidir, sonra isə mücərrəd anlayışların adlandırılması baş vermişdir. Əvəzlik kökləri də (xüsusilə şəxs və işarə əvəzlilikləri) dildə konkretlik ifadə edən söz qruplarındanıdır.

Dildə ilkin söz qruplarına əvəzliliklərin də aidliyini F.Boppun söz kökü haqqındakı nəzəriyyəsi də isbat edir. Həmin nəzəriyyəyə görə, ilk dəfə təkhecalılıq əsasında yaranan sözlər feil və əvəzlik köklərindən ibarət olmuşdur. F.Boppun fikrincə, hind-Avropa dillərində ilk yaranan təkhecalı köklər iki yerə bölünür: 1) feil kökləri; 2) əvəzlik kökləri. Birincilərdən feillər və adlar (yəni isimlər və sifətlər); ikincilərdən isə əvəzlilər və bütün ilkin önlüklər, bağlayıcılar və ədatlar yaranmışdır (1, s.25). Vaxtilə V.fon Humbolt yazırdı: “Mən burada müxtəlif nitq hissələrinin əmələ gəlməsi haqqında söyləmələri xatırlatmaq istəyirəm ki, gah isimlər, gah da feillər daha qədim olub, guya əvəzlilər çox gec yaranıb. Bununla bağlı deməliyəm ki, ilk dövrlərdə isim və feil qrammatik baxımdan fərqlənməyib və feil əvəzliklə əlaqədə olandan sonra ikinci dərəcəli söz kimi yaranıb (9, s.37). Bəşəriyyət yarananda insanların leksikonunda əvəzliliklərin işlənməsini dilin psixoloji mahiyyəti

də təsdiq edir. M.B.Əsgərov psixolinqvistik mövqedən çıxış edərək yazır ki, əvəzliliklərin insanın, bəlkə, dil açdığı gündən müraciət etdiyi ən ilkin sözlərdən olması şübhə doğurmamalıdır. İlkin nitqin *o, sən, mən* əlifbasından başlamış olması artıq dilçilik elminin sübuta ehtiyacı olmayan aksiomalarındandır (7, s.141). Türkologiyada ənənəvi fikrə görə, ilkin sözlər sinkretik köklər, yəni ad-feil omonimliyi olan morfemlər kimi təşəkkül tapmışdır. Ancaq dünya dillərində əvəzliliklərin homogenliyi faktı onların da ilkin kök sözlərə aid olması gümanını möhkəmləndirir.

Problemin şərh yazıyaqədərki dövrlə bağlı olduğuna görə isimlərin və ya feillərin və yaxud da əvəzliliklərin daha qədimliyini müəyyənləşdirmək çətin və mübahisəlidir. Yəni bu məsələnin şərhində ancaq ehtimallar irəli sürmək olar. Buna görə də biz hər üç söz qrupunu kök morfemlərə aid edirik. Bizim fikrimizcə, ilkin sözlər isim-feil (yəni sinkretik) və əvəzlilik köklərindən ibarət olmuşdur.

Dilçilikdə kök sözlərin yaranması haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur. Tədqiqatçılar dilin ilkin yaranış mexanizmi ilə bağlı real faktlar olmaması səbəbindən ya tədqiqatçı təxəyyülünə, ya da analogiya prinsipinə əsaslanmışlar. Mövcud tədqiqatlar gerçəkliyi şübhə altına alsalar belə, yalnız düzgün məntiqə əsaslanmaqla dil və ya nitqin ilk əvvəl yalnız leksik formalardan ibarət olduğunu söyləmək mümkündür. Yəni ulu əcdadlarımızın nitqinin ilkin variantının yalnız leksik vahidlərdən ibarət olması fikri heç bir şübhə doğurmamalıdır (7, s.114, 149).

Qədimdə kök sözlərin, əsasən, kar samitlə başlaması məhz kar samitlərin öncə yaranması ilə bağlıdır. Kar samitlərin cingiltili samitlərə nisbətən qədim olması fikri daha realdır. Dildə ilkin sait və samit səslər dil arxasından, qırtlaqdan önə doğru inkişaf etmişdir. Ona görə də ilkin dildə kar samitlər və qalın saitlər əvvəl yaranmışdır. İlkin səslər qırtlaq səsləri olmuşdur. Bu fikri hind-Avropa dilçiliyində irəli sürülən larinqal nəzəriyyə də sübut edir. Qırpaq qrupu türk dillərində qədim dil elementi kimi qırtlaq samitləri mühafizə edilmişdir. Məsələn, qazax dilində spesifik dilarxası, qırtlaq *k`* samiti işlənir: *k`ız, k`an* və s. a

Kök sözlərin, ilkin morfemlərin yaranması probleminin şərh dilin mənşəyi ilə bağlı məsələdir. Problemin çətinliyi ondadır ki, ulu dilə aid fikirlər fərziyyələrə söykənir, çünki ulu dilə aid yazılı faktlar yoxdur. Alimlər yalnız məntiqin gücünə əsaslanıb fərqli fərziyyələr irəli sürürlər. Kök sözlərin yaranması haqqında nəzəriyyələrdən biri səs simvolizmi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, hər bir səs müəyyən bir semantika ifadə edir. Səsin fonematik funksiyası və fonosemantik qanunauyğunluq-

lar bu nəzəriyyənin əsasını təşkil edir. Səs simvolizmi nəzəriyyəsinə görə, ilkin səslərlə onların yaratdığı mənalar arasında əlaqə var.

Türkologiyada söz kökü haqqında olan nəzəri fikirlərdən ən önəmlisi çuvaş türkoloqu Q.E.Kornilovun ideofon nəzəriyyəsidir. Həmin nəzəriyyə türk dillərindəki etimoloji araşdırmalarda yeni metodların tətbiq olunmasının zəruriliyini sübut edir. İndiyə qədər etimoloji araşdırmalarda səs təqlidi faktının elmi əsaslara söykənmədiyini iddia edən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, Q.E.Kornilovun araşdırması səs təqlidi amilinin etimoloji araşdırmada nəzərə alınmasının vacibliyini təsdiqləyir. Q.E.Kornilovun imitativlik nəzəriyyəsinə görə, ilkin kök söz deyil, imitativdir. Onun fikrincə, ilkin söz kökünü təşkil edən səslər fonemlər deyil, ideofonlar səviyyəsində idi və onlar funksional baxımdan müasir söz modelinə uyğun gəlirdi. Vaxtilə ideofon səviyyəsində olan ilkin köklər hətta funksional baxımdan müasir dildə olan cümlənin funksiyasını da yerinə yetirmişdir (16, s.181). Fikrimizcə, ilkin söz kökləri ayrı-ayrı səs formalarında meydana çıxmışdır və həmin səslərin sayı müasir dillərdəki kimi o qədər də çox olmamışdır. Tədricən dil inkişaf etdikcə, samit və sait səslərin müxtəlif kombinasiyaları fərqli söz kökü modellərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Müxtəlif sistemli dillərdə bəzi analogi köklər təsadüfən uyğunluq təşkil edə bilər. Biz həmin faktı heç də inkar etmirik, ancaq elə kök morfoloqlar mövcuddur ki, bunu dil universaliləri və ya insan təfəkkürünün eyni olması ilə bağlamaq düzgün deyil. Bu qrup sözlər protodildə səs təqlidindən yaranmış və bu günümüzdə qədər gəlib çıxmış kök sözlərdir ki, müxtəlif dillərdə fərqli fonetik və semantik inkişafa məruz qalsalar da, ortaqlığı qorumuşdur. Əslində, ən qədim söz köklərinin mənşəyi məhz səs təqlidi ilə bağlıdır. Müxtəlif dillərdəki qohum sözlərdə uyğun gələn mənaların tutuşdurulması ilkin mənənin deyil, sadəcə arxetipin fonetik biçiminin bərpası üçün əsas yaradır. Yəni ilkin mənənin bərpası məsələsi çox nisbidir, amma səs uyğunluqlarına görə ilkin fonetik formanın bərpası daha realdır.

Dünya dillərində ortaq əlamətlər daha qədimliyi əks etdirdiyi halda, fərqli cəhətlər sonrakı dövrün məhsulu kimi ortaya çıxır. Məsələn, türk dillərində genetik qohumluğu təsbit edən kök sözlər qədim türk dilinin ilkin söz bazası haqqında təəssürat yaradırsa, əksinə, fərqli leksik-semantik amillər sonrakı dövrlərdə yaranmışdır. Adətən, dünya dillərində ortaq leksikanın bir hissəsini əhatə edən və ən qədim söz qrupuna aid edilən qohumluq bildirən sözlərin də mənşəyi imitativlərlə bağlıdır. Buna

görə də ilkin köklərin etimoloji təhlilində səs təqlidi amilini nəzərə almaq lazımdır.

Səs simvolizmi nəzəriyyəsi bir sıra ilkin söz köklərinin yaranma səbəblərini izah etməyə imkan verir. Hətta qədim qaynaqlarda izini tapa bilmədiyimiz söz köklərinin əksəriyyətinin mənşəyini, əmələgəlmə prosesini səs təqlidi və səs simvolizmi ilə izah etmək mümkündür. A.M.Qazov-Qinzberqin, Q.E.Kornilovun və S.V.Voroninin əsərlərində səs təqlidinin və səs simvolizminin kök sözlərin yaranmasındakı rolu dərin elmi izahını tapmışdır. Bəzi alimlərin iddiasına görə, müxtəlif sistemli dillərdə oxşar sözlər fərqli situasiyalarda yaranan eyni assosiasiyanın nəticəsində oxşar vəziyyətləri əks etdirən köklər kimi birbirindən asılı olmayaraq formalaşır. Məsələn, E.Z.Kajibəyov *qar-“lənətləmək” tipli sözlərin müxtəlif sistemli dillərdə işlənməsini (ər. *qa:r* “lənət”, hind.-Avr. *gar “qışqırmaq” və s.) təsadüfi hal hesab edir və səs təqlidi (imitativ) ilə müxtəlif dillərdə oxşar sözlərin yaranmasının birbirindən asılı olmadığını qeyd edir. Ancaq eyni zamanda E.Z.Kajibəyov araşdırmasında müxtəlif sistemli dillərdə təqlid əsasında yaranmış sinkretik kökləri homogen sözlər kimi təqdim edir (11, s.220, 221). Göründüyü kimi, türkoloqun bu məsələyə münasibətində ziddiyyətli məqamlar özünü göstərir. Müqayisə edək, sam.-ham. *gar “acıqlı olmaq”, şum. *qir* // *qi* // *qe* “əsəbi, acıqlı olmaq” (8, s.41), Azərb. *qarğış*, *qarğımaq*, tat. *karqa-u* “lənətləmək”. Bu tipli qədim sözlərin uyğunluğu təsadüfi ola bilməz, çünki belə köklər ilkin insan təfəkkürünün məhsuludur və onlar ilk ulu dilin izlərini yaşadır.

Müxtəlif sistemli dillərdə oxşar söz köklərinin bir qismi ilkin dövrdə səs təqlidi əsasında yaranmış, sonradan isə həmin köklərin allo-morfları müxtəlif dillərə yayılmışdır. Səs təqlidindən yaranan sözlərin fərqli statistikaları mövcuddur. G.J.Ramstedt Altay dillərinin əksəriyyətinin lüğət fondunun onomatopoeik səciyyəli olduğunu qeyd edir. A.Yohanneson 2200 hind-Avropa söz kökündən 530-nun səs təqlidindən yarandığını ehtimal edir. A.M.Qazov-Qinzberq sami dillərində 181 feil kökünün 115-nin səs təqlidindən yarandığını, 26-nın isə səs təqlidindən yaranması ehtimalının olduğunu göstərir (17, s.130-131). Bu statistik göstəricilər sübut edir ki, etimoloji araşdırmada səs təqlidi amili nəzərdən qaçırılmamalıdır. Etimoloji araşdırmalarla, tarixi-müqayisəli tədqiqatlarla məşğul olanlar mühafizəkarlıq edərək bu fikrin əleyhinə çıxma bilirlər. Ancaq səs simvolizminin mahiyyəti etimoloji araşdırmalarda səs təqlidinin, imitativliyin nəzərə alınmasını tələb edir. Türk dillərində səs təqlidi ilə yaranan sözlərin bir çoxu monosillabik quruluşa malikdir.

Araşdırmalarda qazax dilində 2000-dən 3000-ə qədər leksik vahidin səs təqlidi əsasında formalaşdığı göstərilir. Qədim hind-Avropa dillərindəki 203 söz kökünün 50-dən çoxu səs təqlidi əsasında yaranmışdır. K.Ş.Xusainovun qeydinə görə, səs təqlidindən formalaşmış *CVC (samit +sait+samit)* tipli təkhecalı sözlərin sayı qazax dilində 200-dür (10, s.159). Müxtəlif sistemli dillərdə bənzər söz köklərinin səs təqlidi əsasında yaranması səs təqlidinin kök sözlərin təməl mənbələrindən biri olduğunu sübut edir. Burada kök sözlərin fonosemantik mahiyyətini, funksiyasını unutmamaq olmaz. Dildə ilkin sözlər ayrı-ayrı səslər formasında təşəkkül tapmışdır, çox güman ki, həmin səslər də vaxtilə müəyyən semantik yük daşmışdır.

Araşdırmalar ideofonların ilk sözlərin təməlini yaratdığını, söz köklərinin tarixi-etimoloji strukturunu formalaşdırdığını təsdiqləyir. Məsələn, Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdə, o cümlədən türk və hind-Avropa dillərində *kap-* kökünün “tutmaq” anlamını ifadə etməsinin səbəbini *k-* ideofonunun prosesin qəfil baş verməsini əks etdirməsi ilə izah edir (16, s.8). A.M.Qazov-Qinzberq də sami dillərində *KPP* kökünün “*qapmaq*” semantikasını əks etdirdiyini göstərmişdir (17, s.56). Həmin kök qohum olmayan dillərdə oxşar semantikəli derivatlar üçün ilkin baza, təməl rolunu oynamışdır. H.İ.Mirzəyev yazır ki, *qa* forması ilə başlayan feillərdə “sıxmaq, bərkitmək, tutmaq”, *ba* ilə başlayanlarda isə bir-birinə “bağlamaq, keçirtmək, yaxın çəkmək” mənaları özünü mühafizə etməkdədir (20, s.44). Beləliklə, səs simvolizmini, imitativlərin mahiyyətini açmadan rekonstruksiya aparmaq dəqiq elmi nəticə vermir. Nəzərə alaq ki, müxtəlif sistemli dillərdə **ka-* morfemindən onlarla yeni söz kökü formalaşmışdır.

İlk sözlərin konkret və və ya mücərrəd mənalar bildirməsi haqqında dilçilikdə fərqi fikirlər var. Bəzi dilçilərin qənaətinə görə, ilkin mənə həmişə konkret olmuşdur və protodildə mücərrəd anlayışları ifadə edən sözlər mövcud deyildi. Ancaq əksini düşünən alimlər də var. E.Benvenist hər iki fikrin əsassızlığını iddia edir. İlk insan təfəkkürünün konkret anlayışlar bildirməsi fikrini S.S.Mayzel və E.Z.Kajibəyov da müdafiə edirlər. Əlbəttə, protodildə mücərrəd mənəli sözlərin tamamilə yoxluğunu iddia etmək də düzgün deyil, çünki məhz protodildə ilkin mifoloji anlayışlar, sakral məfhumlar yaranmışdır. Ən qədim insanların nitqi birhecalı, dəyişməyən və bir-biri ilə bağlanmayan sözlərdən ibarət olmuşdur. Onlar əksərən başqa canlılar kimi kəsik-kəsik qışqırıqlarla danışmışlar. Birgə fəaliyyət tədricən eşidilən səsin mahiyyətini anlamaq

imkanı yaratmışdır. Lazımi mənalar bu cür müəyyən səslərlə mənimsənilmişdir (14, s.16).

E.Z.Kajibəyovun fikrincə, ilk sözlərin məzmunu konkret, sadə, elementar, monosemantik olmuşdur, çünki qədim dövrdə insanın təfəkkürü elə də dərin deyildi ki, onu əhatə edən dünyanı tam dərk edə bilsin. Buna görə də ilkin sözlərin səs tərkibi də sadə idi (12, s.96). E.Z.Kajibəyovun bu fikri ilə razılaşıırıq ki, guya qədim dövrdə insanın təfəkkürü dərin olmamışdır. Əgər mifoloji leksikada sakral anlayışların ifadəsi əsas yer tutursa, deməli, ibtidai insan təfəkkürü abstrakt məfhumları da müəyyən dərəcədə inikas etdirmişdir. Təbii ki, ilkin təqlid əsasında yaranan köklərin abstrakt məfhum bildirdiyini iddia etmək məntiqli deyil. Ancaq sonradan həmin köklər tədricən abstrakt anlayışları da ifadə etmişdir.

Müxtəlif sistemli dillərdə səs təqlidi ilə oxşar sözlərin yaranmasını bəşər təfəkkürünün eyniliyi ilə də izah etmək mümkündür. Bəzi bu tipli sözlərin analoji forma və mənə daşması təsadüfi ola bilər. Belə sözlər sonradan yaranmış leksemlərdir. Məsələn, Azərb. *çat*, *çatlamaq*, ing. *chapped* (çəpt) “çatlamış”, Azərb. *tappılı*, *tappıldamaq*, ing. *tap* “tappıldamaq” və s. Bu cür misalların sayını daha da artırmaq mümkündür. Qədim türk dilində *çağ-çuğ* və *çak* sözləri “səs” anlamını ifadə etmişdir. Təqlid əsasında yaranmış sözlərin bir qisminin isə tarixi qədimlərə gedib çıxır. Məsələn, *çağır*- və *çığır*- sözlərinin kökündə məhz *ça kök morfemi dayanır. Qədim türkcədəki *sab* // *sav* “söz”, *çav* “şan-şöhrət, səs”, *çavuş* “hərbi rütbə” sözləri də bu kökdəndir. Hazırda dialekt və şivələrimizdə işlənən *söz-sav* qoşa sözündə *sav* kökü mühafizə olunmuşdur. Müqayisə edək, Yenisey yazılarında: *çab* “şayiə, xəbər, söhbət”, *sab* “söz”, qırğ. *çuu* “səs-küy”, *çır* “qışqırıq”, qaz. *şuv* “çığırtı”, qəd.uyğ. *çav* “söhbət, danışmaq”. M.Kaşğari *çağı* sözünü “gurultu” mənasında izah edir. Deməli, dilimizdəki *çağır*- feilinin də kökü buradandır. Qədim qaynaqlarda bu kökdən yaranmış *çavıkmak* feili “şöhrət qazanmaq” mənasında işlənmişdir: *er çavıktı* “Adam şöhrət sahibi oldu” (13, c.2, s.117). Azərbaycan dilinin dialektlərində işlənən *çavımaq* “çalışmaq, vurnuxmaq, qaçmaq” (sözü də bu kökdəndir. Azərbaycan dilindəki *qax*- “vurmaq” - *çax*- “çaxmaq” feillərinin eynimənşəliliyini səs simvolizminə əsasən izah etmək mümkündür.

Etimoloji təhlildə səs simvolizmini, səsin fonosemantik mahiyyətini, imitasiyanı nəzərə almadan rekonstruksiya aparmaq mümkün deyil. Çünki səs təqlidi kök sözlərin əsas yaranma mənbələrindən biridir. Məsələn, əksər qədim qaynaqlarda *ka- “bağlamaq, örtmək, qutu, qab” morfemi işlənmişdir. Həmin kök mənşə baxımından *k səsinin fonosemantik mahiyyəti ilə bağlıdır. Türk dillərinin ilkin mənbələrində *ka- morfemi

müstəqil şəkildə qeydə alınmışdır və onu bərpa etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Bəzi türk dillərində bu kökün ilkin forması mühafizə edilmişdir: dolq. *kaa* “qutu”. Müqayisə edək: qəd.Mis. *gu* “qutu” (5, s.805). Ancaq B.Ç.Budayev kalmık dilindəki *kaa-* “bağlamaq”, qədim monqol dilindəki *xaqa* “bağlamaq” sözlərinin kök morfeminin **kava* “bağlamaq” olduğunu ehtimal edir (4, s.97). Halbuki türk dillərinin ilkin yazılı qaynaqlarında bu kök morfem *ka* // *qa* biçimində işlənmişdir. Yəni bu kökün arxetipinin ikihecalı formada bərpasının heç bir elmi əsası yoxdur.

Azərbaycan dilindəki *öküz*, monqol dilindəki *uxer* “öküz” sözlərinin səs təqlidindən formalaşmasını buryat, monqol dillərindəki *üxer-*, qazax dilindəki *ökir-*, türkmən dilindəki *öqir-*, başqırd dilindəki *üker-* feillərinin “nəriləmək, böyürmək” mənasında işlənməsi sübut edir. Müqayisə edək: ing. *ox* “öküz”. Q.E.Kornilov müxtəlif dillərdəki *buğa* // *buğu* // *buka* // *bull* sözlərinin **bu* // **mu* // **mı* “böyürmək” ideofonundan yarandığını iddia edir (16, s.73). Müqayisə edək: türk.dial. *buhur* “dəvə”, türk.dil. *buğa* “öküz”, *buğu* “maral”, manc. *buxa* “yırtıcı heyvan”, “qoyun, erkək keçi”, mon. *buqa* “maral”, *buur* “erkək dəvə”, mord. *buka*, mac. *bika* “öküz”, mar. *muka* “inək”, ər. *bakr* “körpə dəvə”.

Qədim türk abidələrində *buğra* sözü “keçi” mənasında işlənmişdir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrində *bi* sözü “at, aygır” anlamını ifadə etmişdir. Bu kök digər dillərdə də mövcuddur: ing. *bull* “öküz”, rus. *бык* “öküz”, irl. *bo* “inək”, yun. *bous* “öküz”, bask. *behi* // *bei* “inək”, proto-kelt. **bow* “inək”, **bukko* “keçi”, rom. *buke* // *bouk* // *bok* “erkək keçi”, lat. *bukula* “inək balası, dana”, kartv. **pur* “inək”, oyr. *boq* “xırdabuynuzlu qaramal”, *buha* // *buhu* “maral”, hind. *bakra* “keçi”, yap. *buta* “donuz”, ər. *bair* “dəvə”, ing. *boar* “qaban”, qəd.isl. *baka* “it”, Sib.tat.dial. *buar* “at”. Müxtəlif türk dialektlərində, ləhcələrində də həmin kökün diferensiaslaşması müşahidə edilir: uyğ.dial. *boğı* // *bodı* “maral”, *boda* “sürü, qaramal”, qar.-balk.dial. *bu* “maral”, sam.-ham. **bogur* “quş”, mon. *bar* “pələng”, *boda* “iri qaramal”, soy. *beə* “madyan”, qəd.isl. *bokkr* “keçi”.

Müxtəlif sistemli dillərdə bəzi heyvan adları eyni kökdən səs təqlidi əsasında yaranmışdır. Məsələn, türk. *mal* “qaramal”, qəd.tunq. **mul* “maral, sığın”, mon. *mal* “iribuynuzlu ev heyvanı”. *Mal* sözü əksər mənbələrdə ərəb mənşəli hesab edilir. Ancaq bu tipli sözləri konkret bir dilə aid etmək düzgün deyil. Altay etimoloqları bu sözün arxetipini protoaltay dili üçün **mula* şəklində bərpa edirlər. Türk dillərindəki *bulan* (*bu+lan*) “maral” sözünün də *b* // *m* refleksinə əsasən *maral* (*ma+ral*) sözü ilə eyniköklü olması güman edilir. Fonoloji qanunauyğunluğu da

nəzərə alsaq, *ma // mu // bu* kök morfemi ilə mövcud olan bütün bu heyvan adlarının səs təqlidi ilə yaranması şübhəsizdir. Müqayisə edək: kor. *mal* “at”, qəd.slav. *малъ*, qot. *smals*, lat. *malus*, yun. *melon* “xırda-buynuzlu qaramal”, ing. *mule* “qatır”, mon. *mok “ikiyaşlı erkək maral”, protoalt. *muk “öküz”, çin. *ma* “at”, *mi* “maral”, s.uyğ. *ma* “at”, akk. *mūr*, mac. *marha* “öküz”, qəd.isl. *marr* “at”, vax. *məd* “madyan”, qəd.hind.-Avr. *mel “varlıq, heyvan”, hind.-ari. *mallu* “ayı”. Yuxarıda sadaladığımız analogi faktlar sübut edir ki, səs təqlidindən yaranan kök morfemdən tədricən morfonoloji yolla yeni heyvan adları törəmişdir. Deməli, bir çox söz köklərinin rekonstruksiyasında səs təqlidi amili nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif dillərdə müşahidə edilən analogi leksik faktlar ilkin sözlərin bir çoxunun səs təqlidindən yarandığını təsdiqləyir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1988, 267 s.
2. Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul: Matbaai Ebuzziya, 1941, 382 s.
3. Bağırov Q.K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1974, 160 s.
4. Будаев Б.Ц. Лексика бурятских диалектов в сравнительно-историческом освещении. Новосибирск: Наука, 1978, 302 с.
5. Budge Wallis E.A. Egyptian Hieroglyphic Dictionary. London: J.Murray, 1920, 1511 p.
6. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 286 s.
7. Əsgərov M.B. Dillərin leksik-qrammatik səviyyələrdə öyrənilməsinin linqvopsixoloji problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 308 s.
8. Halloran J.A. Sumerian Lexicon. Version 3.0. 1999, 159 p. // www.sumerian.org/sumerian.pdf
9. Humboldt fon V. Dillərin milli xarakteri haqqında. Bakı: Prestij, 2014, 138 s.
10. Хусаинов К.Ш. О причинах количественного различия звуко-образительных слов в разносистемных языках // Проблемы этимологии тюркских языков, 1990, с. 158-163
11. Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата: Наука, 1986, 272 с.

12. Кажибеков Е.З. Фоносемантическая характеристика пратюркского корня // Проблемы этимологии тюркских языков, 1990, с. 95-102
13. Kaşgari M. Divanü Luğat-it Türk Tercümesi. I-IVc. (Çeviren V.Atalay). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I c., 1985, 530 s.; II c., 1985, 366 s.; III c., 1986, 452 s.; IV c, 1986, 885 s.
14. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 583 s.
15. Климов Г.А. Типология языков активного строя. М.: Наука, 1977, 320 с.
16. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары: Чувашское книжное издательство, 1984, 183 с.
17. **Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (свидетельство прасемитского запаса корней). М.: Наука, 1965, 183 с.**
18. Макаев Э.А. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М.: Наука, 1970, 287 с.
19. Марр Н.Я. Чуваши-яфетиды на Волге. Чебоксары: Чувашское государственное издательство, 1926, 74 с.
20. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində sadə feillər. Bakı: APİ-nin nəşri, 1984, 126 s.
21. Sheka Y.V. Rekonstruksiyon Prensipleri // Dil Araştırmaları, 2009, Sayı 4, s.125 -134.
22. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология (Развитие корневых слов). Фрунзе: Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, 1959, 248 с.

Баба Магеррамли

О механизме образования первичных слов

Резюме

В настоящей статье рассматриваются вопросы образования первичных корней слов. В исследовании именные, глагольные и местоименные корни интерпретируются как самые древние группы слов. В статье автор доказывает, что в образовании первичных корней слов звукоподражание и фоносемантические особенности звуков являются важными фактами. В мировом языкознании в основном придерживаются точки зрения, согласно которой первичные корни слов являются аморфными и синкретичными.

Baba Magerramli

On the mechanism of primary words' formation

Summary

This paper considers the issues on formation of primary roots of words. The study interprets nominal, verbal and pronominal roots as the most ancient group of words. In the paper the author proves that onomatopoeia and phonosemantic features of the sounds are the important facts in the formation of primary roots of words. The world linguistics holds the opinion that the primary roots of the words are amorphous and syncretic.